

KORELACJA AUTONOMII JEDNOSTKI Z WOLNOŚCIĄ W ŚWIETLE ORZECZNICTWA EUROPEJSKIEGO TRYBUNAŁU PRAW CZŁOWIEKA

1. Wprowadzenie

Prawo do autonomii jednostki jest powszechnie uznanym prawem człowieka, którego ochronę zapewnia w szczególności europejska Konwencja o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności sporządzona w Rzymie dnia 4 listopada 1950 r., zmieniona następnie Protokołami nr 3, 5 i 8 oraz uzupełniona Protokołem nr 2 (Dz.U. z 1993 r. Nr 61, poz. 284) – dalej: Konwencja. Autonomia jest ściśle powiązana z godnością i wolnością – pojęcia te wzajemnie się przenikają, zarówno na gruncie prawnym, jak i filozoficznym. Wzajemne zależności pomiędzy wolnością i autonomią wydają się być wyjątkowo istotne, z uwagi na zbieżność w zakresie pojmowania obu tych pojęć. Europejski Trybunał Praw Człowieka nie jest jednak konsekwentny w zakresie wyjaśniania tych korelacji. Z jednej strony wskazuje, że autonomia jest fundamentalną zasadą konwencyjną, na równi z zasadą poszanowania godności i wolności. Z drugiej strony zaś podnosi, że autonomia jest prawem podmiotowym wynikających z godności i wolności człowieka jako ich *specialis*¹. W doktrynie wskazuje się na niebezpieczeństwa wynikające z takiej niekonsekwencji². Dotyczyć to może między innymi problematyki związanej z kwalifikacją prawną uprawnień jednostki oraz interpretacją przepisów Konwencji³.

Z uwagi na praktyczny wymiar tego problemu celowe wydaje się podjęcie próby wyjaśnienia zależności pomiędzy autonomią a wolnością.

---

* Uniwersytet Warszawski, Wydział Prawa i Administracji, ul. Krakowskie Przedmieście 26/28, 00-927 Warszawa, e-mail: mana.sabrina@gmail.com.

¹ N.R. Koffeman, (*The right to personal autonomy in the case law of European Court of Human Rights*, Leiden 2010, s. 8.

² Tamże, s. 10.

³ Tamże.

Głównym celem artykułu będzie interpretacja tych korelacji. W tym celu przeprowadzono analizę orzecznictwa ETPC. Opisanie zależności pomiędzy autonomią i wolnością a godnością człowieka wykraczałoby poza ramy tej pracy, w związku z czym nie zostaną one tutaj uwzględnione.

2. Autonomia jednostki a prawo do prywatności

Konwencja nie zawiera w swojej treści bezpośredniego odniesienia do pojęcia autonomii. Autonomia jednostki jest tutaj elementem prawa do prywatności, którego głównym celem jest ochrona jednostki przed arbitralną ingerencją państwa lub innych podmiotów w jej życie⁴. Niektórzy autorzy twierdzą nawet, że prawo do prywatności jest najpełniejszą emanacją autonomii jednostki⁵.

Prawo do prywatności unormowane zostało w art. 8 Konwencji. Przepis ten statuuje prawo każdego człowieka do poszanowania jego życia prywatnego i rodzinnego, jego mieszkania i korespondencji. Prawo to nie jest jednak nieograniczone. Artykuł 8 ust. 2 Konwencji wskazuje bowiem dodatkowo, że „niedopuszczalna jest ingerencja władzy publicznej w korzystanie z tego prawa z wyjątkiem przypadków przewidzianych przez ustawę i koniecznych w demokratycznym społeczeństwie z uwagi na bezpieczeństwo państwowe, bezpieczeństwo publiczne lub dobrobyt gospodarczy kraju, ochronę porządku i zapobieganie przestępstwom, ochronę zdrowia i moralności lub ochronę praw i wolności osób”. Katalog przyczyn uzasadniających ingerencję w prawo do prywatności ma charakter wyczerpujący, a inne, niewymienione w Konwencji motywy nie mogą być podstawą naruszenia tego prawa⁶. Artykuł 8 Konwencji nie tylko zmusza władze państwowe do powstrzymania się od nieuzasadnionej ingerencji w życie jednostki, może także nakładać na państwa pozytywne obowiązki w zakresie ochrony tego prawa⁷. Obowiązki te mogą wymagać przyjęcia środków potrzebnych do zabezpieczenia poszanowania życia prywatnego, nawet w sferze relacji między jednostkami.

⁴ Wyrok ETPC z dnia 20 marca 2007 r., nr 5410/03, *Tysiąc przeciwko Polsce* (HUDOC), § 109.

⁵ M. Safjan, *Wyzwania dla państwa prawa*, Warszawa 2007, s. 110 i n.

⁶ M. Safjan, *Prawo do ochrony życia prywatnego* [w:] Szkoła Praw Człowieka, Helsińska Fundacja Praw Człowieka, Warszawa 2006, s. 211 i n.

⁷ Wyrok ETPC z dnia 26 marca 1985 r., nr 8978/80, *X i Y przeciwko Holandii* (HUDOC), § 23.

Obejmuje to zarówno postanowienia określające zasady rozstrzygania sporów przez organ nadzorujący, środki przymusu chroniące prawa jednostki, jak również realizację, gdy jest to właściwe, szczególnych środków⁸.

Zakres przedmiotowy prawa do prywatności jest wyznaczany w szczególności przez pojęcie życia prywatnego. W ujęciu najbardziej ogólnym można stwierdzić, że jest ono powiązane z ideą swobody jednostki w kształtowaniu sposobu swojego życia. Swoboda ta jest rozumiana jako samodzielność determinowania swojej osobowości oraz autonomiczność w podejmowaniu decyzji w tym zakresie⁹. W doktrynie ze szczególną intensywnością zaznaczany jest brak zawarcia w Konwencji i orzecznictwie ETPC precyzyjnej definicji życia prywatnego¹⁰. Europejski Trybunał Praw Człowieka używa pojęcia życia prywatnego w sposób bardzo elastyczny, w konsekwencji czego termin ten interpretowany jest szeroko. Na przestrzeni lat pojęcie to było stosowane w sprawach dotyczących różnych aspektów życia. W szczególności odnosiło się do prawa do nazwiska, ochrony wizerunku i reputacji, możliwości poznania pochodzenia rodzinnego, integralności fizycznej i psychicznej, tożsamości seksualnej i społecznej, życia seksualnego i orientacji seksualnej, zdrowego środowiska naturalnego, samostanowienia i autonomii osoby, ochrony przed przeszukaniem i zajęciem majątku, czy też przetwarzania i ochrony danych osobowych oraz tajemnicy rozmów telefonicznych i korespondencji¹¹. W zakresie prawa do prywatności bez wątplenia mieści się więc również prawo do swobodnego kształtowania sposobu swojego życia oraz podejmowania najważniejszych decyzji z nim związanych, co rozumiane jest właśnie jako autonomia jednostki. Orzecznictwo ETPC wyróżnia przy tym kilka, szczególnie silnie powiązanych z ochroną autonomiczności jednostki sfer, takich jak np. kwestie związane z przerywaniem własnego życia, a także prawem do swobodnego podejmowania decyzji w sprawie prokreacji, prawem do stosowania

⁸ M.in. wyrok ETPC z dnia 26 marca 1985 r., nr 8978/80, *X i Y przeciwko Holandii* (HUDOC), § 23; wyrok ETPC z dnia 20 marca 2007 r., nr 5410/03, *Tysiąc przeciwko Polsce* (HUDOC), § 110.

⁹ L. Garlicki [w:] *Konwencja o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności. Tom I. Komentarz do artykułów 1–18*, red. L. Garlicki, Warszawa 2010, s. 490.

¹⁰ Tamże, s. 492–493.

¹¹ I. Roagna, *Ochrona prawa do poszanowania życia prywatnego i rodzinnego w Europejskiej Konwencji o Ochronie Praw Człowieka*, Strasburg 2012, s. 12.

środków ochrony przed nieplanowaną ciążą oraz korzystaniem z zabiegów przerywania ciąży¹².

3. Pojęcie autonomii jednostki w orzecznictwie ETPC

Pierwszym orzeczeniem, w którym ETPC użył pojęcia autonomii osobistej, był wyrok z dnia 7 kwietnia 1996 roku, w sprawie *Johansen przeciwko Norwegii*¹³. Próbę zdefiniowania tego terminu ETPC podjął jednak dopiero w wyroku w sprawie *Pretty przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*¹⁴. Europejski Trybunał Praw Człowieka użył tam jednak dwóch pojęć – samostanowienia i autonomiczności jednostki, dając jednocześnie do zrozumienia, że pojęcia te są ściśle ze sobą powiązane, lecz należy je rozróżniać. Europejski Trybunał Praw Człowieka zdefiniował jednak tylko pojęcie autonomiczności, którą ujął jako „możliwość prowadzenia własnego życia zgodnie z własną wolą i z własnym wyborem”¹⁵. Wskazał jednocześnie, że autonomia ta może obejmować także działania, które można uznać za szkodliwe dla jednostki¹⁶.

Warto zaznaczyć, że ETPC nie jest konsekwentny w stosowanej przez siebie terminologii. Dodatkowo w jego orzecznictwie pojawia się duża niekonsekwencja w zakresie określania statusu prawnego autonomii jednostki. Z jednej strony Trybunał podnosi, że autonomia jest ważną zasadą leżącą u podstaw Konwencji¹⁷. Z drugiej strony zaś wskazuje na istnienie swoistego prawa podmiotowego w postaci prawa do autonomii jednostki, zwanego także prawem do samostanowienia¹⁸. Europejski Try-

---

¹² L. Garlicki [w:] *Konwencja...*, s. 501–503.

¹³ Wyrok ETPC z dnia 7 września 1996 r., nr 17383/90, *Johansen przeciwko Norwegii* (HUDOC), § 72.

¹⁴ Wyrok ETPC z dnia 29 kwietnia 2002 r., nr 2346/02, *Pretty przeciwko Zjednoczonemu Królestwu* (HUDOC).

¹⁵ Wyrok ETPC z dnia 29 kwietnia 2002 r., nr 2346/02, *Pretty przeciwko Zjednoczonemu Królestwu* (HUDOC), § 61.

¹⁶ Tamże.

¹⁷ Tak np. w wyroku ETPC z dnia 29 kwietnia 2002 r., nr 2346/02, *Pretty przeciwko Zjednoczonemu Królestwu* (HUDOC), § 61 oraz w wyroku ETPC z dnia 12 stycznia 2010 r., nr 4158/05, *Gillan i Quinton przeciwko Zjednoczonemu Królestwu* (HUDOC), § 61.

¹⁸ Tak np. wyrok ETPC z dnia 10 kwietnia 2007 r., nr 6339/05, *Evans przeciwko Zjednoczonemu Królestwu* (HUDOC), § 71; wyrok ETPC z dnia 16 grudnia 2010 r., nr 25579/05, *A, B, i C przeciwko Irlandii*

bunał Praw Człowieka nie podjął przy tym próby wyjaśnienia owych nieścisłości. W doktrynie zwraca się uwagę na niebezpieczeństwa wynikające z takiej niekonsekwencji¹⁹. Dotyczyć to może między innymi problemów związanych z kwalifikacją prawną uprawnień jednostki oraz interpretacją przepisów Konwencji²⁰.

Pojęcie autonomii jednostki podnoszone jest w niezwykle szerokim spektrum spraw, nie tylko tych odnoszących się do naruszenia prawa do prywatności. Bezpośrednio związany z pojęciem autonomii osobistej jest także art. 3 Konwencji, który chroni integralność fizyczną i psychiczną jednostki poprzez zakaz tortur oraz zakaz nieludzkiego i poniżającego traktowania. Autonomia wiąże się również bezpośrednio z kwestiami dotyczącymi wyborów w zakresie interwencji medycznych – tzw. autonomia pacjenta²¹. Kwestia ochrony autonomii jednostki poruszana jest także w sprawach dotyczących naruszenia prawa do wolności²², w sprawach dotyczących wolności wyznania²³ oraz wolności wyrażania opinii²⁴. Nawet wolność zgromadzeń jest ściśle z autonomią powiązana. Trybunał w tym przypadku wskazuje, że pojęcie autonomii jednostki musi być postrzegane jako niezbędna konsekwencja wolności wyboru, zawartej w prawie do zgromadzeń²⁵.

Trybunał podkreślił także, że pojęcie autonomii personalnej stanowi ważną zasadę leżącą u podstaw wykładni gwarancji Konwencji i konieczne jest uznanie tej samodzielności przez prawo. Łączy się to z koniecznością poszanowania godności człowieka oraz niektórych aspektów jakości jego

---

(HUDOC), § 212 i 216; wyrok ETPC z dnia 10 listopada 2005 r., nr 44774/98, *Leyla Sabın przeciwko Turcji* (HUDOC), § 12; wyrok ETPC z dnia 26 maja 2011 r., nr 27617/04, *R.R. przeciwko Polsce* (HUDOC), § 180.

¹⁹ N.R. Koffeman, *(The right to) personal autonomy...*, s. 10.

²⁰ Tamże.

²¹ Wyrok ETPC z dnia 9 marca 2004 r., nr 61827/00, *Glass przeciwko Zjednoczonemu Królestwu* (HUDOC).

²² Np. wyrok ETPC z dnia 2 października 2012 r., nr 41242/08, *Pleso przeciwko Węgrom* (HUDOC).

²³ Np. wyrok ETPC z dnia 12 czerwca 2014 r., nr 56030/07, *Fernandez Martinez przeciwko Hiszpanii* (HUDOC).

²⁴ Np. wyrok ETPC z dnia 28 października 2010 r., nr 49327/11, *Gough przeciwko Zjednoczonemu Królestwu* (HUDOC).

²⁵ Np. wyrok ETPC z dnia 11 stycznia 2006 r., nr 52562/99 i 52620/99, *Sorensen i Rasmussen przeciwko Danii* (HUDOC), § 54.

życia, a także z koniecznością poszanowania jego wolności, tzn. zarówno swobody wyboru postępowania, jak i wolności osobistej. Należy mieć na uwadze, że zasadniczym przepisem chroniącym wolność osobistą jest art. 5 Konwencji. Artykuł 8 zaś znajduje zastosowanie do innych form ograniczenia tej wolności²⁶.

4. Pojęcie wolności w orzecznictwie ETPC

Pojęcie wolność może być różnie rozumiane, a wszelkie próby sprowadzenia tego terminu do jednej wykładni i szczegółowego opisanego jego znaczenia wydają się z góry skazane na porażkę. Z punktu widzenia nauki prawa, wolność powinna być rozpatrywana w kontekście politycznym, tzn. w kontekście wolności przejawiającej się w konkretnych zachowaniach ludzi wobec innych – zarówno w aspekcie społecznym, państwowym i prawnym²⁷. Wolność dzieli się na wolność pojedynczej jednostki oraz wolność zbiorowości. W doktrynie pojawia się również rozróżnienie na wolność negatywną i pozytywną²⁸. Wolność negatywna obejmuje brak przymusu ze strony innych podmiotów. Wolność pozytywna oznacza zaś możliwość decydowania o własnym życiu.

Orzecznictwo ETPC nie definiuje wprost pojęcia wolności. Termin ten jest przez ETPC szeroko rozumiany, a w Konwencji poruszany jest w różnych aspektach. W pierwszej kolejności należy zwrócić uwagę na rozumienie wolności jako wolności od zniewolenia, która została zagwarantowana w art. 5 Konwencji. Przepis ten zawiera wyczerpującą listę dopuszczalnych podstaw pozbawienia wolności. W konsekwencji, żadne pozbawienie wolności nie będzie zgodne z prawem, jeżeli nie jest oparte na jednej z podstaw wyznaczonych przez art. 5 ust. 1 Konwencji²⁹. Jednakże, zastosowanie jednej podstawy niekoniecznie wyklucza zastosowanie innych³⁰. Pojęcie wolności wiąże się tutaj ze swobodą przemieszcza-

²⁶ L. Garlicki [w:] *Konwencja...*, s. 490–491.

²⁷ E. Cała-Wacinkiewicz, D. Wacinkiewicz, *Prawne aspekty wolności – zbiór studiów*, red. E. Cała-Wacinkiewicz, D. Wacinkiewicz, Toruń 2008, s. 4.

²⁸ Tamże.

²⁹ Wyrok ETPC z dnia 4 kwietnia 2000 r., nr 26629/95, *Litwa przeciwko Polsce* (HUDOC), § 49.

³⁰ Wyrok ETPC z dnia 2 września 1998 r., nr 23807/94, *Erkalo przeciwko Holandii* (HUDOC), § 50.

nia się (tzw. wolnością lokomocyjną) i nie należy jej mylić z wolnością w szerokim tego słowa znaczeniu. Wolność wynikająca z art. 5 Konwencji rozumiana powinna być więc jako „wolność od osadzenia w miejscu izolacji”³¹.

W sprawach o naruszenie prawa do wolności, określonego w art. 5 Konwencji, często poruszana jest także kwestia autonomii jednostki. Odnosi się to w szczególności do sytuacji osób umieszczanych przymusowo w zakładach psychiatrycznych oraz osób ubezwłasnowolnionych. W przypadkach dotyczących przymusowej hospitalizacji ETPC potwierdził, że osoba, której wolność ma być w ten sposób ograniczona, musi mieć prawo do bycia wysłuchaną osobiście lub w razie potrzeby, poprzez swojego pełnomocnika³². Trybunał wyraził także pogląd, że zdolność prawna danej osoby ma decydujące znaczenie dla wykonywania wszystkich praw i wolności³³. Ograniczenie zdolności prawnej stanowi ingerencję w prawo do poszanowania życia prywatnego, w szczególności w prawo do autonomii, chyba że można wykazać, że nastąpiło „zgodnie z prawem”, realizowało uzasadniony cel i było „niezbędne” do jego osiągnięcia³⁴. Bezpośrednim skutkiem ubezwłasnowolnienia może więc być nie tylko pozbawienie wolności, np. przez umieszczenie w zamkniętej placówce, ale także pozbawienie wolności wyboru i swobody w podejmowaniu decyzji o własnym życiu, co stanowi naruszenie podstawowej zasady autonomii, leżącej u podstaw gwarancji Konwencji³⁵. Pozbawienie autonomii w tym przypadku dotyczyć może w szczególności prawa do decydowania o przeprowadzanych zabiegach medycznych i formie leczenia. Hospitalizacja

---

³¹ L. Garlicki [w:] *Konwencja...*, s. 158.

³² Co zostało podkreślone w zdaniu częściowo odrębnym sędziów: Tulkens, Spielmann, Lafranque oraz Kalaydjewa w wyroku ETPC z dnia 17 stycznia 2012 r., nr 36760/06, *Stanev przeciwko Bułgarii* (HUDOC).

³³ Wyrok ETPC z dnia 27 marca 2008 r., nr 44009/05, *Shtukaturov przeciwko Rosji* (HUDOC), § 71; wyrok ETPC z dnia 13 października 2009 r., nr 36500/05, *Salontaji-Drobnjak przeciwko Serbii* (HUDOC), § 140 i n.; wyrok ETPC z dnia 3 listopada 2011 r., nr 5193/09, *X i Y przeciwko Chorwacji* (HUDOC), § 102–04.

³⁴ Wyrok ETPC z dnia 22 stycznia 2013 r., nr 33117/02, *Lashin przeciwko Rosji* (HUDOC), § 77.

³⁵ Tamże; wyrok ETPC z dnia 27 marca 2008 r., nr 44009/05, *Shtukaturov przeciwko Rosji* (HUDOC), § 71.

psychiatryczna bowiem często pociąga za sobą interwencję medyczną podejmowaną wbrew woli pacjenta, np. w postaci przymusowego podawania leków³⁶. Trybunał wskazał jednocześnie, że działanie państwa nieuwzględniające autonomii osobistej narusza prawo do życia osobistego i godność człowieka³⁷.

Wolność nabiera odmiennego znaczenia w przepisach art. 9–11 Konwencji, które odnoszą się do wolności w rozumieniu swobody. W zakresie wolności określonych w tych przepisach mieszczą się konkretne prawa podmiotowe jednostek, takie jak prawo do wolności słowa lub do swobody zrzeszania się w związki zawodowe. Wolność w rozumieniu tych przepisów oznacza swobodę w konkretnym działaniu i podejmowaniu decyzji oraz swobodę w wyrażaniu siebie i swoich poglądów.

Wolność myśli, sumienia i wyznania została zagwarantowana w art. 9 Konwencji. Przepis ten jako punkt wyjścia przyjmuje perspektywę wewnętrznej autonomii jednostki (*forum internum*) i formułuje gwarancję swobody myśli, sumienia i wyznania oraz nadaje jej absolutny charakter³⁸. Podstawową treścią art. 9, w odniesieniu do *forum internum*, jest swoboda posiadania i kształtowania wybranego przez siebie wyznania lub przekonań. Wybór ten ma przy tym charakter bezwzględnie autonomiczny i może zależeć tylko od woli jednostki³⁹. Wolność myśli, sumienia i wyznania jest więc ściśle powiązana z autonomią jednostki. Europejski Trybunał Praw Człowieka wskazuje, że korzystanie z wolności określonych w art. 9 Konwencji wiąże się w sposób bezpośredni z prawem do autonomii jednostki, określonym w art. 8 Konwencji⁴⁰. Autonomia rozciąga się nie tylko na życie prywatne jednostki, ale także na jej życie zawodowe⁴¹.

---

³⁶ Wyrok ETPC z dnia 3 lipca 2012 r., nr 34806/04, *X przeciwko Finlandii* (HUDOC), § 212.

³⁷ Częściowo zdanie odrębne sędziego Kalaydjiewa w wyroku ETPC z dnia 17 stycznia 2012 r., nr 36760/06, *Stanev przeciwko Bułgarii* (HUDOC).

³⁸ L. Garlicki [w:] *Konwencja...*, s. 556.

³⁹ Tamże, s. 560.

⁴⁰ Wyrok ETPC z dnia 12 czerwca 2014 r., nr 56030/07, *Fernandez Martinez przeciwko Hiszpanii* (HUDOC), § 126.

⁴¹ Tamże; wyrok ETPC z dnia 6 października 2010 r., nr 302/02, *Świadkowie Jehowy w Moskwie przeciwko Rosji* (HUDOC), § 117.

W wyroku ETPC w sprawie *Świadkowie Jehowy w Moskwie przeciwko Rosji*⁴², podkreślone zostało, że autonomia obejmować może także możliwość podejmowania działań, które mogą być postrzegane za fizycznie szkodliwe. Trybunał uznał w tej sprawie, że odmowa transfuzji krwi była wyrazem woli poszczególnych członków społeczności, którzy skorzystali z prawa do osobistej autonomii w sferze chronionej zarówno w ramach Konwencji, jak i prawa krajowego. Trybunał wskazał, że w sferze pomocy medycznej, nawet jeśli odmowa przyjęcia określonego leczenia może prowadzić do zgonu, wprowadzenie leczenia bez zgody dorosłego pacjenta będzie kolidować z jego prawem do integralności fizycznej oraz rzutować na prawa chronione na mocy art. 8 Konwencji⁴³. Wolność podjęcia decyzji o przyjęciu lub odmowie konkretnego leczenia, a także wybór alternatywnej formy leczenia, dokonywany z uwagi na przekonania religijne, jest w istocie emanacją prawa do samostanowienia i autonomii osobistej. Dalej ETPC wskazuje, iż aby wolność miała sens, pacjenci muszą mieć prawo do dokonywania wyborów, które są zgodne z ich własnymi poglądami, niezależnie od tego, jak niemądre lub irracjonalne mogą się wydawać innym. Trybunał podkreśla także, że wolność wyboru i samostanowienia stanowią podstawowe elementy życia. Państwo, poza sytuacjami, gdzie dochodzi do potrzeby ochrony osób trzecich, musi powstrzymać się od ingerencji w indywidualną wolność wyboru jednostki – taka ingerencja może jedynie zmniejszyć, a nie zwiększyć wartość życia⁴⁴.

Wolność myśli, sumienia i wyznania jest bezpośrednio związana z wolnością wyrażania opinii, która została zagwarantowana w art. 10 Konwencji. Wolność do wyrażania opinii⁴⁵ składa się z triady uprawnień – z prawa do posiadania własnych poglądów, prawa do przekazywania informacji i idei oraz prawa do poszukiwania oraz otrzymywania infor-

---

⁴² Wyrok ETPC z dnia 6 października 2010 r., nr 302/02, *Świadkowie Jehowy w Moskwie przeciwko Rosji* (HUDOC).

⁴³ Tamże, § 135.

⁴⁴ Tamże, § 134.

⁴⁵ W doktrynie podkreśla się, że poprawniejsze konwencyjne tłumaczenie powinno brzmieć „swoboda wypowiedzi”, tak np. M.A. Nowicki, *Wokół Konwencji Europejskiej. Komentarz do Europejskiej Konwencji Praw Człowieka*, Warszawa 2009, s. 413; I.C. Kamiński, *Ograniczenia swobody wypowiedzi dopuszczalne w Europejskiej Konwencji Praw Człowieka. Analiza krytyczna*, Warszawa 2010, s. 27–28.

macji i idei. Warto podkreślić, że wolność wynikająca z art. 10 Konwencji może obejmować wszystkie formy wyrażania opinii, także te, które mogą zostać uznane za kontrowersyjne⁴⁶. Trybunał wyróżnił obok wolności słowa i autonomii mediów także autonomię akademicką (np. w wyroku w sprawie *Mustafa Erdogan przeciwko Turcji*⁴⁷).

Trybunał w wyroku *Vordur Olafsson przeciwko Islandii*⁴⁸ wskazał ponadto, że ochrona osobistych opinii, zagwarantowana na mocy art. 9 i 10 Konwencji, jest jednym z celów gwarancji wolności zrzeszania się. Taka ochrona może być skuteczna jedynie przez gwarancję pozytywnego i negatywnego prawa do wolności zrzeszania się, określonego w art. 11 Konwencji⁴⁹. W odniesieniu do wolności zrzeszania się ETPC także podkreślał, że pojęcie osobistej autonomii jest ważną zasadą leżącą u podstaw interpretacji gwarancji konwencyjnych. Pojęcie to musi być postrzegane jako niezbędna konsekwencja wolności wyboru jednostki, zawartej w art. 11 oraz potwierdzenie znaczenia negatywnego aspektu przepisu⁵⁰.

5. Korelacja autonomii jednostki z wolnością człowieka

Biorąc pod uwagę przedstawione wcześniej stanowiska ETPC możemy zauważyć podobieństwo w pojmowaniu wolności i autonomii. W omawianych wyrokach znajdujemy wspólne cechy wolności w sensie pozytywnym z autonomią jednostki. Oba te pojęcia odnoszą się bowiem do podejmowania przez jednostki decyzji dotyczących ich życia. Trybunał podnosił wielokrotnie, że szacunek dla ludzkiej godności i wolności osobistej stanowi istotę Konwencji. W omawianym w niniejszym artykule wyroku w sprawie *Pretty przeciwko Zjednoczonemu*

---

⁴⁶ Wyrok ETPC z dnia 28 października 2010 r., nr 49327/11, *Gough przeciwko Zjednoczonemu Królestwu* (HUDOC), § 182.

⁴⁷ Wyrok ETPC z dnia 27 maja 2014 r., nr 346/04 i 39779/04, *Mustafa Erdogan przeciwko Turcji* (HUDOC).

⁴⁸ Np. wyrok ETPC z dnia 27 kwietnia 2010 r., nr 20161/06, *Ólafsson przeciwko Islandii* (HUDOC).

⁴⁹ Tamże, § 46.

⁵⁰ Wyrok ETPC z dnia 11 stycznia 2006 r., nr 52562/99 i 52620/99, *Sorensen i Rasmussen przeciwko Danii* (HUDOC), § 55.

*Królestwu*⁵¹, do katalogu podstaw gwarancji Konwencji dodano także autonomię jednostki. Godność, wolność i autonomia są ze sobą ściśle powiązane, a ich wzajemna korelacja nie została wystarczająco wyjaśniona. W literaturze podnosi się, że ETPC ukształtował dwa główne podejścia do tej kwestii⁵². Pierwsze podejście stanowi założenie, że autonomia jednostki jest ważną zasadą leżącą u podstaw Konwencji, na równi z godnością i wolnością. Takie stanowisko wyrażono przykładowo w sprawach *Pretty przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*⁵³, *I. przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*⁵⁴ oraz *Gillan i Quinton przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*⁵⁵. W wyroku *Evans przeciwko Zjednoczonemu Królestwu* ETPC wskazał przy tym, że zasada ta jest równie ważna co zasada poszanowania godności człowieka⁵⁶.

Drugie podejście zakłada, że autonomia jednostki wynika z wolności i godności człowieka, jako ich *specialis*. Autonomia ma być prawem samym w sobie, o określonej treści oraz wynikającym z godności człowieka jako jego wartości podstawowej⁵⁷. Trybunał wskazywał wielokrotnie na istnienie swobodnego prawa do autonomii, zwanego także prawem do samostanowienia. Pierwszy raz użyto tego pojęcia w sprawie *Evans przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*⁵⁸. Trybunał potwierdzał też to stanowisko m.in. wskazując, że prawo do autonomii jednostki wchodzi w skład prawa do prywatności, zagwarantowanego w art. 8 Konwencji⁵⁹.

---

⁵¹ Wyrok ETPC z dnia 29 kwietnia 2002 r., nr 2346/02, *Pretty przeciwko Zjednoczonemu Królestwu* (HUDOC).

⁵² N.R. Koffeman, *(The right to) personal autonomy*..., s. 5.

⁵³ Wyrok ETPC z dnia 29 kwietnia 2002 r., nr 2346/02, *Pretty przeciwko Zjednoczonemu Królestwu* (HUDOC).

⁵⁴ Wyrok ETPC z dnia 11 lipca 2002 r., nr 25680/94, *I. przeciwko Zjednoczonemu Królestwu* (HUDOC).

⁵⁵ Wyrok ETPC z dnia 12 stycznia 2010 r., nr 4158/05, *Gillan i Quinton przeciwko Zjednoczonemu Królestwu* (HUDOC).

⁵⁶ Wyrok ETPC z dnia 10 kwietnia 2007 r., nr 6339/05, *Evans przeciwko Zjednoczonemu Królestwu* (HUDOC), wspólne zdanie odrębne sędziów Turmen, Tsatsa-Nikolovska, Spielmann i Ziemele, § 13.

⁵⁷ N.R. Koffeman, *(The right to) personal autonomy* ..., s. 7.

⁵⁸ Wyrok ETPC z dnia 10 kwietnia 2007 r., nr 6339/05, *Evans przeciwko Zjednoczonemu Królestwu* (HUDOC).

⁵⁹ Np. wyrok ETPC z dnia 16 grudnia 2010 r., nr 25579/05, *A., B. i C. przeciwko Irlandii* (HUDOC); wyrok ETPC z dnia 10 listopada 2005 r., nr 44774/98, *Leyla Sabih przeciwko Turcji* (HUDOC); wyrok

Przy badaniu wzajemnych zależności pomiędzy autonomią a wolnością oraz ocenie głównych dróg ich eksplanacji, warto zwrócić uwagę na to, że ETPC rozróżnia autonomię jednostki od jej prawa do samostanowienia. Na takie zróżnicowanie wskazuje wprost wyrok *Pretty przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*⁶⁰, a także wyroki w sprawach R.R. *przeciwko Polsce*⁶¹ oraz *A.K. przeciwko Łotwie*⁶². Dla prawidłowej analizy omawianego zagadnienia konieczne wydaje się podjęcie próby usystematyzowania stanowisk ETPC w zakresie obu tych pojęć.

6. Autonomia jako zasada ogólna

Autonomia jednostki jest ogólną zasadą leżącą u podstaw gwarancji Konwencji⁶³, na równi z godnością i wolnością człowieka. W orzeczeniach ETPC te trzy pojęcia umiejscawiane są obok siebie, bez wskazywania hierarchii ich wartości. Ogólne zasady zawarte w Konwencji są wyrazem nadrzędnych wartości przyświecających prawom człowieka. Nie stanowią one poszczególnych praw podmiotowych, mogą być jednak ich źródłem i pomagają w interpretacji poszczególnych przepisów Konwencji. W związku z multikulturowością państw-stron Konwencji oraz różnym „bagażem” aksjologicznym ich prawodawstw, konieczne było przyjęcie wspólnych wartości, stanowiących podstawę praw człowieka zawartych w Konwencji.

Przy omawianiu podstawowych wartości takich jak autonomia, wolność czy godność podkreślić należy to, że nie są to pojęcia czysto prawne. Ze względu na swoje fundamentalne znaczenie nie powinny być postrzegane tylko w kategoriach normatywnych, bez brania pod uwagę ich aspektów filozoficznych, psychologicznych i społecznych. Niecelowe jest

---

ETPC z dnia 8 listopada 2011 r., nr 18968/07, *V.C. przeciwko Słowacji* (HUDOC); wyrok ETPC z dnia 20 marca 2007 r., nr 5410/03, *Tysiąc przeciwko Polsce* (HUDOC).

⁶⁰ Wyrok ETPC z dnia 29 kwietnia 2002 r., nr 2346/02, *Pretty przeciwko Zjednoczonemu Królestwu* (HUDOC).

⁶¹ Wyrok ETPC z dnia 26 maja 2011 r., nr 27617/04, R.R. *przeciwko Polsce* (HUDOC), § 197.

⁶² Wyrok ETPC z dnia 24 czerwca 2014 r., nr 33011/08, *A.K. przeciwko Łotwie* (HUDOC), § 61 i 63.

⁶³ Wyrok ETPC z dnia 29 kwietnia 2002 r., nr 2346/02, *Pretty przeciwko Zjednoczonemu Królestwu* (HUDOC), § 61.

też wyznaczanie precyzyjnych granic tych pojęć, gdyż wydają się być one ze sobą nierozzerwalnie związane. Godność stanowi podstawę wszelkich praw człowieka, jednak nie może być o niej mowy w przypadku braku wolności czy autonomii. Wolność też jest ściśle powiązana z godnością i autonomią. Wszystkie te pojęcia, jako zasady ogólne oraz podstawy interpretacji gwarancji Konwencji, wzajemnie się przenikają, zarówno na gruncie prawnym, jak i filozoficznym. Nie bez znaczenia jest także okoliczność, że autonomia jako wartość odnosi się nie tylko do art. 8 Konwencji, ale do wszystkich jej przepisów. Z autonomii można przy tym wywodzić bardziej szczegółowe prawa i wolności, np. wolność religii, wolność sumienia lub prawo do zrzeszania się⁶⁴. Z tej ogólnej zasady prawa wywodzi się także prawo do samostanowienia, które stanowić może swoiste prawo podmiotowe⁶⁵. Należy więc z całą stanowczością rozróżnić prawo do autonomii, zwane także prawem do samostanowienia od autonomii rozumianej jako wartość lub zasada ogólna.

7. Autonomia jednostki jako prawo podmiotowe

Prawa człowieka stanowią zespół praw podmiotowych, służących ochronie interesów jednostki. Brak jest jednak jednolitej i wyczerpującej definicji praw podmiotowych. Poglądy doktryny dotyczące ich istoty i charakteru są rozbieżne, co jest przyczyną sporu od wielu lat⁶⁶. Z różnie przyjmowanych definicji tego pojęcia można jednak wyodrębnić jego poszczególne elementy konstrukcyjne. W pierwszej kolejności należy wskazać tu na element dotyczący sfery „możliwości postępowania”. Dotyczy to tzw. uprawnień, wśród których należy wyróżnić roszczenia, uprawnienia kształtujące oraz zarzuty. Sfera możliwości postępowania może wynikać ze stosunku cywilnoprawnego oraz powinna zostać przyznana przez porządek prawny w celu realizacji czy ochrony interesów podmiotu. Wszystkie te elementy składają się na pojęcie prawa

---

⁶⁴ Tamże.

⁶⁵ Wyrok ETPC z dnia 10 kwietnia 2007 r., nr 6339/05, *Evans przeciwko Zjednoczonemu Królestwu* (HUDOC).

⁶⁶ M. Safjan [w:] *System prawa prywatnego*, red. Z Radwański, B. Kordasiewicz, t. 1, *Prawo cywilne – część ogólna*, red. M. Safjan, Warszawa 2012, s. 687–692.

podmiotowego⁶⁷. Prawo podmiotowe obejmuje przy tym zarówno element materialny, w postaci możliwości realizacji swojego interesu zgodnie z własną wolą, jak i element formalny, który polega na możliwości żądania udzielenia ochrony prawnej w sytuacji zagrożenia lub naruszenia prawa podmiotowego⁶⁸.

Jedną z omawianych wcześniej koncepcji zakłada, że autonomia jednostki jest prawem samym w sobie, wynikającym z godności i wolności osobistej jako ich *specialis*⁶⁹. W tym kontekście należy doszukiwać się prawa podmiotowego, określanego mianem prawa do autonomii bądź prawa do samostanowienia. Nie jest ono określone wprost w Konwencji, ale jest uznane w orzecznictwie⁷⁰. Stwierdzenie, że prawo do autonomii wynika z godności i wolności człowieka jako ich *specialis* wydaje się być jednak niewyczerpujące. Nie odnosi się ono bowiem w żaden sposób do autonomii jednostki, która w orzecznictwie ETPC postawiona została na równi z godnością oraz wolnością i która ma dla samostanowienia znaczenie kluczowe⁷¹. Dlatego też nie można jej tutaj pominąć. Nie bez znaczenia są także nierozzerwalne współzależności między tymi trzema pojęciami. Niemniej jednak, prawo do samostanowienia wynika w szczególności z ogólnej zasady autonomii jednostki. Zakres przedmiotowy tego prawa określony został w orzecznictwie ETPC, związanym z art. 8 Konwencji⁷².

Niektórzy autorzy podnoszą jednak, że prawo do samostanowienia, w związku z tym, że nie jest jasno określone w Konwencji i ograniczona jest możliwość wyznaczenia szczegółowego zakresu tego prawa, nie powinno zostać uznane za prawo podmiotowe⁷³. Nie sposób jednak się z tym stanowiskiem zgodzić. Idąc tym tokiem rozumowania, większość

---

⁶⁷ Tamże, s. 700–701.

⁶⁸ A. Bierć, *Zarys prawa prywatnego – część ogólna*, Warszawa 2015, s. 120.

⁶⁹ N.R. Koffeman, *(The right to) personal autonomy...*, s. 8.

⁷⁰ Wyrok ETPC z dnia 3 października 2013 r., nr 552/10, *I.B. przeciwko Grecji* (HUDOC), § 65.

⁷¹ Wyrok ETPC z dnia 10 kwietnia 2007 r., nr 6339/05, *Evans przeciwko Zjednoczonemu Królestwu* (HUDOC).

⁷² Wyrok ETPC z dnia 4 grudnia 2003 r., nr 39272/98, *M.C. przeciwko Bułgarii* (HUDOC), zdanie odrębne sędzi Tulkens, § 1.

⁷³ Wyrok ETPC z dnia 10 kwietnia 2007 r., nr 6339/05, *Evans przeciwko Zjednoczonemu Królestwu* (HUDOC).

praw podmiotowych wynikających z art. 8, nie mogłaby zostać za takowe uznana. Trybunał z całą pewnością zalicza jednak do chronionej sfery życia prywatnego prawo do swobody (autonomii) w kształtowaniu sposobu własnego życia i podejmowania najważniejszych decyzji w tym zakresie⁷⁴. Trybunał nie chciał rozbudowywać katalogu praw i wolności zapisanych w tekście Konwencji. Unika więc zarówno formułowania treści ogólnego prawa do autonomii, jak i tworzenia szczegółowych praw oraz wolności wynikających wprost z nakazu poszanowania życia prywatnego⁷⁵. Niemniej jednak ETPC kilkakrotnie wprost wskazał na istnienie prawa do samostanowienia (np. w wyrokach w sprawie *Evans przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*⁷⁶, *A., B. i C. przeciwko Irlandii*⁷⁷, *Dubska i Krejzowa przeciwko Czechom*⁷⁸).

Prawo do autonomii, określone w orzecznictwie ETPC dotyczącym art. 8 Konwencji, wynikające z ogólnej zasady autonomii jednostki, spełnia wszystkie kryteria do uznania go za prawo podmiotowe. Okoliczność tą potwierdza także liczne orzecznictwo już przywołane. W pierwszej kolejności należy stwierdzić, że jest to prawo podmiotowe wynikające z normy prawnej, zawartej w art. 8 Konwencji⁷⁹. Trybunał wskazał w tym zakresie, że „choć wczesniejsze orzecznictwo nie ustaliło pojęcia prawa do samostanowienia, ale jest ono zawarte w artykule 8 Konwencji”. Dodatkowo ETPC potwierdził, że prawo to nie ogranicza się jedynie do negatywnego aspektu ochrony, może również nakładać na państwa obowiązki pozytywne⁸⁰. Nie sposób jest się też nie zgodzić z twierdzeniem, że jednostka ma prawo żądać od państwa

⁷⁴ Wyrok ETPC z dnia 6 lutego 2001 r., nr 44599/98, *Bensaid przeciwko Zjednoczonemu Królestwu* (HUDOC), § 43.

⁷⁵ L. Garlicki [w:] *Konwencja...*, s. 551.

⁷⁶ Wyrok ETPC z dnia 10 kwietnia 2007 r., nr 6339/05, *Evans przeciwko Zjednoczonemu Królestwu* (HUDOC).

⁷⁷ Wyrok ETPC z dnia 16 grudnia 2010 r., nr 25579/05, *A., B. i C. przeciwko Irlandii* (HUDOC).

⁷⁸ Wyrok ETPC z dnia 12 listopada 2014 r., nr 28473/12, *Dubska i Krejzowa przeciwko Czechom* (HUDOC).

⁷⁹ Np. wyrok ETPC z dnia 15 marca 2012 r., nr 4149/04 i 41029/04, *Aksu przeciwko Turcji* (HUDOC); wyrok ETPC z dnia 11 lipca 2002 r., nr 28957/95, *Christine Goodwin przeciwko Zjednoczonemu Królestwu* (HUDOC).

⁸⁰ Wyrok ETPC z dnia 26 marca 1985 r., nr 8978/80, *X i Y przeciwko Holandii* (HUDOC), § 23.

konkretnego zachowania, aby móc w pełni z tego prawa korzystać⁸¹. Trybunał wskazał także, że nieposzanowanie prawa do autonomii skutkuje uznaniem działania, jako niezgodnego z wymogami poszanowania godności i wolności człowieka⁸².

8. Wnioski

W orzecznictwie ETPC autonomia jednostki rozumiana może być w dwojaki sposób – jako wartość sama w sobie albo jako swoiste prawo podmiotowe. Te dwa ujęcia autonomii należy jednak rozróżnić. Czym innym jest bowiem autonomia stanowiąca zasadę leżącą u podstaw wielu praw człowieka, w tym także prawa do samostanowienia, a czym innym prawo do samostanowienia, które choć nie zostało wskazane wprost w Konwencji, uznawane jest przez ETPC jako samodzielne prawo podmiotowe. Rozróżnienie to ma kluczowe znaczenie dla interpretacji poszczególnych zapisów Konwencji.

Wolność także może być rozumiana jako zasada ogólna oraz może także wyrażać się w szczegółowych prawach człowieka np. w prawie do wolności słowa czy wolności zrzeszania się. Zarówno wolność (rozumiana w sensie pozytywnym), jak i autonomia odnoszą się do możliwości podejmowania przez jednostkę decyzji dotyczących jej życia. Utożsamianie tych pojęć nie wydaje się być jednak zabiegiem prawidłowym. Wolność stanowi bowiem pewien stan, w którym jednostce zapewniona jest swoboda decydowania o własnym życiu. Autonomia z kolei odnosi się do ochrony jednostki przed bezprawną ingerencją w podejmowanie tych decyzji. Autonomia jest więc związana z samym procesem podejmowania decyzji. Autonomia i wolność spełniają więc inne funkcje, ale się wzajemnie uzupełniają.

Analiza orzecznictwa ETPC pozwala na przyjęcie tezy, że autonomia jednostki winna być uznawana za kluczowy element wolności. Odnosi się to zarówno do wolności od izolacji, określonej w art. 5 Konwencji, jak i do wolności określonych w innych postanowieniach Konwencji.

---

⁸¹ Wyrok ETPC z dnia 20 marca 2007 r., nr 5410/03, *Tysiąc przeciwko Polsce* (HUDOC).

⁸² Wyrok ETPC z dnia 8 listopada 2011 r., nr 18968/07, *V.C. przeciwko Słowacji* (HUDOC).

Trybunał poruszał kwestię autonomii jednostki w odniesieniu do niemal wszystkich postanowień Konwencji. Najczęściej dochodzi do tego w zakresie naruszenia art. 8, w którym sformulowano prawo podmiotowe, zwane prawem do autonomii lub prawem do samostanowienia jednostki. Prawo to wynika jednak z zasady o szerszym charakterze, stanowiącej fundament wszystkich gwarancji konwencyjnych. W ocenie ETPC pozbawienie lub ograniczenie autonomii jednostki stanowi swoiste naruszenie jej wolności i odwrotnie – działania naruszające wolność jednostki mogą zostać uznane za naruszające jej autonomię. Oba te pojęcia są ze sobą nierozzerwalnie związane, co pozwala przyjąć, że bez poszanowania autonomii jednostki nie może być mowy o wolności człowieka.

Streszczenie

Autonomia jednostki jest fundamentalnym prawem człowieka zagwarantowanym m.in. w Konwencji o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności. Jest ona ściśle związana z godnością i wolnością. Pojęcia te wzajemnie się przenikają, zarówno na gruncie prawnym, jak i filozoficznym. Wzajemne zależności pomiędzy wolnością i autonomią są wyjątkowo istotne z uwagi na podobieństwa w pojmowaniu obu tych pojęć. Europejski Trybunał Praw Człowieka nie jest jednak konsekwentny w zakresie wyjaśniania tych zależności, co może skutkować problemami z kwalifikacją prawną uprawnień jednostki oraz interpretacją zapisów Konwencji. Analiza orzecznictwa Europejskiego Trybunału Praw Człowieka pozwoliła na ustalenie wzajemnych zależności pomiędzy autonomią i wolnością. Artykuł wyjaśnia pojęcie autonomii i wolności, ich podobieństwa i różnice oraz wzajemny wpływ na realizację praw z nimi związanych.

Słowa kluczowe: autonomia, godność, wolność, prawa człowieka, Europejski Trybunał Praw Człowieka

The correlation of individual autonomy with freedom in jurisprudence of the European Court of Human Rights

S u m m a r y

The autonomy of the individual is a fundamental human right guaranteed by the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms. It is closely linked to the human dignity and freedom. These concepts intertwine, both on legal and philosophical ground. Mutual relationship between freedom and autonomy is especially important because of the similarities in the understanding of these concepts. The European Court of Human Rights is not consistent in explaining these relationships which may cause problems relating to the legal rights of the individual and the interpretation of the provisions of the Convention. Analysis of the case law of the European Court of Human Rights made it possible to determine the interactions between autonomy and freedom. The paper explains the concept of autonomy and freedom, their similarities, differences, and mutual influence on the exercise of the rights associated with them.

Keywords: autonomy, dignity, freedom, human rights, European Court of Human Rights

Sabrina Mana-Walasek

University of Warsaw, Faculty of Law and Administration,
ul. Krakowskie Przedmieście 26/28, 00-927 Warszawa,
e-mail: mana.sabrina@gmail.com.